

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)

Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)

Band: 32 (1946)

Artikel: La Sutselva al spartavia

Autor: Vieli, Ramun

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882325>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 30.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

La Sutselva al spartavia

da Ramun Vieli

Cun caschun della radunanza generala della Ligia Romontscha, che ha giu liug ils 10 de mars 1946 a Cuera, ha dr. Gangale fatg in referat davart sia laver e sias metodas el Grischun central. Il referent ha plidau en siu niev lungatg de scartira sutsilvan e malegiau en colurs stgiras la situazion linguistica el Grischun central, per lu exponer **sia** laver, **sias** metodas e **sias** pretensiuns per salvar il romontsch egl intschess il pli periclitau. En vesta dell' impurtonza della damonda muentada para ei giustificau, ch' era igl Ischi prendi posizion en quest impuront problem.

La Sutselva cumpeglia las vischnaucas de Trin, Domat, Razén, della Tumliasca, della Muntogna e de Schons. Igl ei negin dubi, il romontsch secatta oz en quei intschess en in stadi desperau, per buca dir sin pugn de mort. Schegie ch' ei caztgass de tractar detagliadamein il problem linguistic — cultural ed economic della Sutselva, stuein nus serestrenscher, per munconza de temps e de spazi, alla damonda spirontamein linguistica.

Igl emprem ed il pli impuront monument linguistic dils dialects sutsilvans ei senza dubi il **Curt mussamaint**, in catechismus che Daniel Bonifaci, scolast a Farschno (Fürstenau) ha vertiu e publicau (1601) «el natiral lungatg» della Tumliasca. Ferton che Daniel Bonifaci scriva il dialect della Tumliasca, fan gia ses contemporans G. A. Calvenzano, in missionari talian e Adam Nauli de Tumegl, concessiuns al **lungatg sursilvan**. Il meglier illustreschan quei las treis ediziuns dil catechismus de G. A. Calvenzano dils 1611, 1615 e 1645. Il lungatg de quest **Curt mos-sament** s' avischina d' ina ediziun a l' autra adina pli fetg al lungatg sursilvan e la tiarza ediziun ei scretta en romontsch lumnezian. Denton havevan ils Gabriels, bab e fegl, scaffiu lur lungatg

de scartira **sursilvan**, quei ei la varianta protestanta ch' ei semantenida cun pintgas midadas entochen il 19 avel tschentaner. Ils 1611 compara **Il ver sulaz da pievel giuven** e 1625 **La stadera** e 1648 regala Luci Gabriel als protestants della Sur- e Sutselva **Il niev Testament** «en Rumonsch da la Ligia Grischa». L. Molitor, plevon de Ziraun (Sontgas historias 1652), G. Grass, plevon de Prez (Ils psalms de David 1683), M. Conradi, plevon d' Ander (Grammatica 1820, Diczionari 1823/28, Canzuns spiritualas 1825), professer Otto Carisch de Sarn (diczionari 1848, Grammatica 1848. Il niev Testament 1856) ed auters han cultivau e continuau la tradizion dils Gabriels e maina patertgau de scaffir in niev lungatg de scartira e d'alzar in dialect sutsilvan alla dignitad de lungatg de scartira, schegie che quei fuss stau da gliez temps buca meins capivel che la creaziun d'in lungatg de scartira per l' Engiadina aulta ed in per l' Engiadina bassa. Gest Ser M. Conradi d' Ander, il pli impurtont ed activ scribent romontsch sutsilvan, scriva in lungatg de scartira **preponderontamein sursilvan** e cusseglio **expressivamein** de setener vid il sursilvan che dei vegnir meglieraus e perfeczionaus. Mo era il sempel pievel sutsilvan ded omisduas confessiuns saveva leger e scriver romontsch e sesurveva, sco numerussas brevs e scartiras dil 17.—19. tschentaner comprovan, dil lungatg de scartira **sursilvan**, seigi della varianta protestanta, seigi della catolica. Questa situaziun ei semantenida entochen viaden el 19 avel tschentaner. **Ella ei semidada culla dismessa dell' instrucziun romontscha.** L' instrucziun exclusivamein tudestga e la suppressiun sistematica dil romontsch en scola, en baselgia ed ella veta publica han buca mo fatg calar tutta producziun litteraria, mobein era stinschentau quasi totalmein las pli elementaras enconuschienschas digl agen lungatg, aschia che gia viers la fin dil 19 avel tschentaner la populaziun romontscha della Sutselva saveva ni leger ni scriver pli siu agen lungatg. **Il pass fatal della Sutselva ei l' instrucziun exclusivamein tudestga** e la situaziun ded oz cun tut sias consequzas veseivlas e zuppadas ei nuot auter ch' il fretg ed il resultat della politica linguistica pessimista e defaitista de quels che han bandischau, per motivs economics, la mumma romon-

tscha ord scola, ord baselgia e giud cadruvi. Muoth haveva pre-detg e previu intuitivamein la situaziun desperada ded oz, mo il pievel sutsilvan e ses menaders han buca udiu e suandau ses plaids e sias admoniziuns.

Bein havevan singuls Romontschs ton della Sutselva sco della Surselva e dell' Engiadina constatau cun encarschadetgna la digren e decadenza dil lungatg dil pievel ellas pli bialas cun-tradas romontschas. Mo lur simpatia era platonica e senza resultat pratic. La gronda massa dil pievel sutsilvan, influenzada d' ina scola dirigida da principis materialistics ed utilitaristics, era freida ed indifferenta enviers il lungatg romontsch e la scola fuva sedecidida ella disgraziada alternativa: romontsch **u** tudestg, per il **tudestg**, il lungatg dil paun e dil success, aschia ch' il lungatg dil cor e dil pievel tschessava ad in tschessar. La sort dil romontsch pareva definitivamein ed irreparablamein fretga e sia spariziun totala vegneva, sche forsa buca gest giavischada da tutt, en mintga cass considerada per inevitabla. Denton haveva Decurtins fundau la Romania (1896) ed il medem onn compara igl emprem volum de sia voluminusa Crestomazia romontsch. Sco nunstunclenteivel rimnader della litteratura populara ed interpret e protectur della tradizion romontsch ha el capiu d' interessar era entgins giuvens romontschs de Schons. Igl ei quei Giachen Conrad, Tumasch Dolf e Stiafen Loringett. Els han fundau duront l'emprema uiara mundiala l'**Uniun rumantscha da Schons**, destinada a mantener e cultivar il lungatg mumma en l' atgna vallada. Questa fundaziun ei il signal d' allarm, ei l' emprema enzenna de resistenza activa encunter la progressonta germanisaziun specialmein en Sutselva. Ella ei era l' entschatta della **Ligia Romontsch**, fundada 1919 da Giachen Conrad d' Ander. Pon era, sco Giachen Conrad scriva, las pli davosas ragischs della Ligia Romontsch ir anavos sin l' ediziun d' in volum della Crestomazia, dedicau alla tradizion de Schons, sche stat siu origin tuttina en stretg connex cun la situaziun dil romontsch principalmein inquietonta el Grischun central. G. Conrad ha perquei buca tralaschau d' accentuar gia da bial' entschatta, che la nova organisaziun hagi per mira de menar anavos las cun-tradas miez piarsas el ravugl della famiglia romontsch. Mo era igl

actual president della Ligia Romontscha, S. Loringett, ha adina demussau gronda premura e capientscha per la situaziun linguistica dil Grischun central. Igl ei buca dubi, ch' era el ha supriu il grev uffeci de parsura della Ligia culla mira decidida de spin-drar il Grischun central. La Ligia Romontscha ha perquei su-steniu e promoviu detschartamein mintga acziun ch' era u par-eva adattada de salvar il romontsch egl intschess il pli pericli-tau. Mo era las uniuns regionalas havevan la medema mira: **spindrar il Grischun central**, la punt che unescha la Surselva cull' Engiadina. Igl onn 1920 vegn fundada a Glion la **Renania** che sefusionescha cun l' Uniun rumantscha da Schons. La nova uniun che unescha conform ad ina veglia tradiziun ils prote-stants romontschs dil Rein anterius cun quels dil Rein posterius, publichescha dapi 1921 **La Casa paterna**, dapi 1922 il **Calender per mintga gi** ed il **Dun de Nadal**. De gronda muntada oravontut per la Renania mo era per la Romania, e sias publicaziuns ein ils legats de Anton Cadonau († 1929) en favur dil romontsch, pertgei senza quest agid finanzial havess la Renania maina saviu prestar quei ch' ella ha prestau. En quest connex astgan e deian vegnir menzionai ils gronds merets de sgr. cus. fed. dr. F. Calon-der, che ha defendiu cun consequenza e detschartadad ils dretgs ed ils duers della minoritad romontscha.

Influenzai dal moviment general a pro dil romontsch s' une-schan las vischnaucas dil Plaun, Domat, (Panaduz) e Razén ella **Uniun romontscha dil Plaun** (1921, resp. 1924) culla mira de mantener e cultivar il lungatg artau en scola, en baselgia ed ella veta de mintga di. Ina relaziun pli detagliada concernent l' ac-tivitat della Ligia, dellas uniuns allegadas e de singuls el de-cuors d' in quart tschentaner mussass e comprovass, ch' igl ei vegniu prestau biara e gronda laver per mantener il romontsch el Grischun central. Nus stuein denton serestrenscher ed alle-ghein ils suandonts fatgs. Cura che la Ligia Romontscha ei se-decidida d' edir las ovras fundamentalas els dus idioms prin-ci-pals, ei la damonda dell' extensiun dil «lungatg de scartira ro-montsch» vegnida discussionada da rudien. Buca casualmein porta la grammatica de Sur dr. Gion Cahannes il tetel: **Gram-matica romontscha per Surselva e Sutselva**, Mustér 1924. Quei

problem ei lu vegnius aunc pli actuals cull' ediziun d' in «dicionari tudestg-romontsch». Suenter liungas discussiuns ed artechels d' emprova ha la Ligia decidiu de far elaborar in vocabulari dil «lungatg de scartira sursilvan, denton aschia ch' ils dialects dil Grischun central vegnien risguardai en in' uisa cunvengnenta ed adattada», ferton che dr. R. de Planta era plitost della idea de scaffir in vocabulari spirontamein sursilvan. En quei connex seigi renviau agl enconuschent studi de dr. Planta, comparius 1931. Igl ei capeivel che dr. Planta s' occupescha en questa zun remarcabla lavur era dil Grischun central. Ponderond la damonda dil manteniment e della cultivaziun dil romontsch ellas cuntradas periclitadas examinescha el las duas pusseivladads: **romontsch sursilvan u dialect local**. El cusseglio de cultivar ellas classas inferiuras il dialect local ed eventualmein ellàs classas superiuras il lungatg de scartira sursilvan, sinauei ch' ils Sutsilvans sappien silmeins leger, capir e cantar il sursilvan. — In interessant document dell' acziun romontscha ei l' instanza della Ligia Romontscha al Departement d' educaziun (1930) ch' expona en maniera perschadenta la necessitat de promover l' instrucziun romontscha principalmein el Grischun central. En execuziun parziala de quest program della Ligia en favor della scola romontscha ein vegni arranschai cuors linguistics a Razén, Zuoz, Breil e Savognin. Gest igl emprem cuors che ha giu liug il settember 1931 a Razén, haveva tschentau ils problems linguistics el center de tutta instrucziun e discussiun ed ei pareva davera, che la scola vuless e vegness a remediar igl entiert commess enviers il romontsch entras ina instrucziun exclusivamein tudestga. — Buca emblidar astgein nus en questa cuorta revista dils sforzs fatgs per mantener il romontsch el Grischun central la gronda e sacrificonta lavur de dr. **A. Augustin** de Sent, vivon professer de franzos a Blizuna ed a Ligiaun. Da retuorn en sia patria engiadinesa ei dr. Augustin, malgrad ses 60 onns, sededicaus cun remarcabel slontsch al romontsch e siu manteniment. Havend empriu d' enconuscher la situaziun dil Grischun central entras lavurs pil Dicziunari rumantsch grischun, eis el sedecidius de purtar puspei il romontsch ellas vischnauncas e cuntradas miez germanisadas della Tumliasca, de Schons, dil

Plaun e dell' Alvra. Dr. Augustin ei ius d' in vitg a l' auter, ha visitau plevons e scolasts ed ha stimulau ed encuraschau scolars e geniturs d' emprender e de mussar romontsch. El era vegnius alla perschuasiun che mo l' introducziun della Fibla romontscha e la continuaziun culs cudas romontschs entochen la tiarza e quarta classa sappien impedir la germanisaziun e spindrar il romontsch el Grischun central. De singulas uras senza sistem e controlla spetgava dr. Augustin negin success. Mo era ordeifer la scola propagava dr. Augustin la cultivaziun dil lungatg de scartira sursilvan el Plaun, ella Tumliasca, silla Mungagna e perfin enta Schons. Mo strusch ch' el haveva mess en moviment l' acziun romontscha ed organisau ils bein ponderai sforzs per il manteniment dil lungatg periclitau, ha la criua mort ils 28 de fevrer 1939 tschuncanau anetgamein sia lavur de missionari e spindrader dil romontsch en Sutselva. Sia lavur prestada el valzen de dus onns (1937—1939) ei vegnida sustenida e renconuschida da tuttas varts e la Ligia Romontscha era decidida de buca schar schirar l' ovra che dr. Augustin haveva entschiet cun fervur e premura senza paregl. Igl ei perquei surprendent e dolorus, che sia lavur e ses sacrificis vegnan ussa tuttenina contestai e sia metoda declarada per sbagliada.

La mort de dr. Augustin ei stada ina greva frida per la scola romontscha el territori periclitau. Ils resultats contonschi entras lavur perseveronta stavan per ir en aua e curdar en emblidonza. Per impedir ina nova stagnaziun s' occupescha la Ligia e sia Commissiun de scola danovamein dil grev e delicat problem dil manteniment dil romontsch en Sutselva. La stad ed igl atun 1942 semadirescha ina nova sligiaziun che vegn discussionada en sesidas e radunonzas e lu suttamessa e recumandada caudamein al Departement d' educaziun. Il niev plan preveda: scolast secundar S. M. Nay dei vegnir incumbensaus dal Departement d' educaziun d' assister ils scolasts dil Grischun central cun plaid e fatg, de controllar e survigilar l' instrucziun romontscha, de dar als seminarists romontschs in entruidament ella metodica dell' instrucziun linguistica, d' organisar cuors de perfecziun per scolasts e d' elaborar cudas de lectura e mieds d' instrucziun linguistica. Ils ins accentuavan oravontut la scola romontscha

el Grischun central, ils auters mettevan la peisa principala silla instrucziun metodica alla scola cantonala. Podà ch' il carr era cargous memia fetg e ch' ins haveva buca quintau sufficientamein cun las difficultads veramein u nunveramein existentas e las relaziuns personalas ed auter pli. Sco enconuschen ein tuttas questas breigias e stentas stadas adumbatten e la caussa sezza ha pitiu considerablamein. La plaga de quest nunsucces e de sias disillusius ei aunc buca urida ed ei cunvegn perquei buca de disfar gia oz sia ligiadira.

Da questa cuorta survesta dell' acziun a pro dil romontsch en Sutselva duront in quart tschentaner resulta il suandont:

1. Ins ha viu e renconuschiu il prighel e la Ligia Romontscha, la Renania, l' Uniun dil Plaun e singuls han fatg il pusseivel per mantener il romontsch el Grischun central.
2. Ins ha cartiu en general de salvar il romontsch el Grischun central cun cultivar il lungatg de scartira sursilvan.
3. Ins ha perquei intent arranschau referats, seras romontschas, singuls cuors e concediu tscheu e leu duas urettas ad jamna instrucziun romontscha, mo senza sistem e controlla.
4. Ils resultats contonschi u buca contonschi cun mieds nonsufficients astgan buca menar a faulsas conclusiuns.

* * *

Ei era ina biala e caulda dumengia dil meins de settember digl onn 1943. La Romania era seradunada a Trun per festivar sia radunanza annuala. Il parsura della Romania beneventa ils students, il pievel, signurs e purs, jasters e dumiastis, igl oratur festiv S. M. Nay e denter ils hospes **dr. G. Gangale**, professer a Kopenhagen, arrivaus dus dis avon el Grischun. Essend gia s' occupaus a Kopenhagen cul romontsch, s' interessescha el immediat dil romontsch e de ses problems ella tiara sezza. Recumandaus da Peider Lansel vegr el incumbensaus dalla Renania de studegiar las relaziuns linguisticas el Grischun central, specialmein en Tumliasca e Schons. Igl ei ver, il professer talian de Kopenhagen ei seprofundaus nunspetgadamein spert ellas rela-

ziuns linguisticas della Sutselva. El ha viu e detg caussas che nus havein buca viu ni lu buca detg u forsa buca ughegiau de dir. Sia diagnosa variescha denton buc essenzialmein de quella dils «miedis indigens», mo ses remedis ein radicals e differeschan de quels proponi e duvrai entochen dacheu. A dr. Gangale se presenta ina buna caschun per taccar il problem da rudien. Quels de Schons, influenzai ed encuraschai d' in exempl enconuschen, eran gest sil precint d' edir normas per lur idiom. Ina idea capeivla, aschi lunsch ch' ei retractava de cultivar il dialect de Schons. Dr. Gangale numna quei pass «la sullevada dil Grischun central encunter la Surselva». Per impedir che quels de Schons seseparien dalla Tumliasca (!!) e che quella davanti «la tiara de negin» per lu vegin ton pli spert tudestgada, eis el vegnius all' idea de scaffir in niev lungatg de scartira che dei survir alla **Tumliasca**, alla **Muntogna** ed a **Schons**. Gia in miez onn pli tard expona el sias ideas e ses remedis «per romontsch» en in memorandum davart la crisa linguistica della Sutselva, comparius ellas Annalas digl onn 1944.

En sia cuorta dimora ha dr. Gangale saviu seperschuader, e quei era buca grev, ch' il romontsch el Grischun central, principalmein en Tumliasca, sill'a Muntogna ed enta Schons, mo era el Plaun, secatti en in stadi de decadenza e disoluziun. Dr. Gangale interquera buc ils motivs della situaziun existenta, mo el criticchescha ils sforzs fatgs e la metoda applicada els davos 20 —30 onns a pro dil romontsch el Grischun central, per lu proponer ina nova metoda, sia metoda. Igl ei ver, las stentas e breigias fatgas han buca giu il success spetgau e buca reteniu la germanisaziun en rocla. Mo tgi che enconuscha las difficultads ed ils mieds duvrai, sa strusch far curvien, ch' il success ei buca staus pli gronds e che la medischina applicada en dosa nunsufficienta ha buca giu pli grond effect. Mo dr. Gangale fa responsabels per il nunsucces la metoda sbagliada che consista tenor el ella «sursilvanisaziun» dellas cuntradas periclitadas. Tenor «sia» metoda ei ina sanaziun mo pusseivla entras ina detscharta cultivaziun e regeneraziun dil dialect local. Siu recept ei pia, en concordanza parziala cun dr. R. de Planta, **cultivar il dialect**, il lungatg della famiglia, dil vitg e della cuntrada e pér pli tard

cura ch' il dialect ei ina ga rinvigorius eventualmein il lungatg de scartira, **il niev lungatg de scartira sutsilvan**, empei dil sursilvan.

Per cultivar e mantener **il dialect** propona dr. Gangale d. a. de scaffir scolettes che deian sesurvire dil dialect local. Quest plan de dr. Gangale ei gia vegnius exequius cun agid della Ligia Romontscha en plirs vitgs della Sutselva, d. a. era a Glion ed a Flem. **Questa metoda ei gesta e buna**, pertgei aschi ditg ch' ils affons plaidan il lungatg della famiglia e della cuminanza pli stretga, — lungatg mumma ei il lungatg della cuminanza —, aschiditg vegn il lungatg a semantener. En vischnauncas romontschas u miez romontschas cun scolettes tudestgas, sco quei ei ussa tscheu e leu en moda per, sco ins di, promover il tudestg (!), ei il romontsch truaus alla mort. **Quei ei la part positiva** per la quala dr. Gangale e la Ligia Romontscha meretan engraziament e renconuschientscha. Mo dr. Gangale va aunc in pass pli lunsch e pretenda, ch' era l' ulteriura instrucziun e cultivaziun linguistica vegni cumpartgida, sco quei ei **oz** il cass si Surmir, el dialect u en in niev lungatg de scartira sutsilvan, pertgei mo sut questa premissa capesch' ins la creaziun d' in niev lungatg de scartira. Per giustificar questa novaziun declara el la metoda applicada entochen dacheu el Grischun central per sbagliada, attacca el il lungatg de scartira sursilvan e sia ortografia e propona **la separaziun dalla Surselva** e da siu lungatg de scartira «internazional». **Quei ei la part negativa della lavur de dr. Gangale.**

Quei ei, senza entrar en detags, il program de dr. Gangale per salvar il romontsch el territori dil Rein anteriur, la punt che unescha la Surselva cun Surmir e cun l' Engiadina. Ei cunvegn perquei d' examinar objectivamein e senza targlin il program stabiliu e de motivar aschilunsch che quei ei cheu pusseivel propostas ed ideas cuntrarias, pertgei il Grischun central en prighel de mort sa vegnir spindraus mo entras **in' acziun decidida e bein ponderada** e buca entras vanas emprovas, dubis, dispetas e critichems.

Demai ch' ins ha entochen dacheu buca saviu e vegn probabel era en in proxim avegnir buca a sedecider d' introducir la

Fibla romontscha e de cumpartgir tutta instrucziun els treis u quater emprems onns **per romontsch**, dat ei negin' autra sligiazun che promover e cultivar gl' emprem il dialect local e quei oravontut en famiglia ed ellas scolettas per affons pigns. Aschilunsch mein nus d'accord cul program dr. Gangale. Mo quei vegn buc a bastar per mantener il lungatg e per dar al pievel in lungatg stgis de satisfar als pli elementars basegns della veta. Suenter mias experienzas fatgas en scola ed el Grischun central, nua che jeu hai passentau mia giumentetgna, sai jeu nungrazia s' imaginar co il dialect local sa e duei vegnir cultivaus en scola primara. Quei fuss strusch enzatgei auter che termagls senza negina valeta pratica. Quei vegness probabel era dr. Gangale strusch a vuler pretender, pertgei ella scola primara, secundara ed alla scola cantonala sa mo **in lungatg de scartira communabel** vegnir cultivaus cun success e per avantatg d' ina cumionza linguistica. Quei sa era dr. Gangale, mo remarcablamein postulescha el buca la cultivaziun dil lungatg de scartira sursilvan, che fuss persuls el cass d' ademplir las funcziuns d' in lungatg de scartira, mobein la creaziun **d' in niev lungatg de scartira artificial**, senza tradiziun, senza litteratura, senza gasettas, senza negina muntada pratica. Per giustificar sia tesa critichescha dr. Gangale il lungatg de scartira sursilvan, sco sche quel fuss l' empudientscha dil treranavos dil romontsch en Sutselva. Aunc meins capeivla ei l' apparenta aversiun per l' unitad ortografica contonschida suenter gronda lavur e vicendeivels sacrificis de mintga vart. — La Sutselva separada dalla Surselva, seigi cattolica u protestanta, vegness en sia isolaziun e pupira linguistica ded oz maina a serecuvar e puder resister alla carschenta influenza tudestga. Ina renaschientscha linguistica — culturala della Sutselva — quei ei nossa perschuasiun — ei mo pusseivla cun agid dil lungatg de scartira sursilvan, pertgei senza tradiziun, malsanetscha e falombra vegn la Sutselva mai pli a sesalzar da sesez. La Sutselva ei ussa gest in tschentaner stada isolada e surschada a siu destin ed il resultat de sia separaziun ei aschi catastrofals, ch' ei va vess de sustener e propagar ina nova ed aunc pli ferma separaziun e de crer che quella seigi il salvament dil Grischun central.

Il dialect ei in ligiom che unescha nus cun nossa famiglia, nies vitg, il dialect ei nossa «Heimat», ed il lungatg de scartira comunabel ei in ligiom che unescha nus cun ina cuminonza pli gronda, della quala nus fagein part e che dat a nus nutriment, forza e sustegn, el ei quei ch' il tudestg numna «Vaterland». Il separatissem stravagau sco el vegn oz praticaus e sustenius ellas cuntradas periclitadas, ei buc in'enzenna de forza e de vitalidad, mobein simtoms allarmonts de malsogna e disoluziun. Quei che maunca al Grischun central, ei buca in niev lungatg de scartira artificial, mobein la carezia e la stema digl agen lungatg mumma, ei il spért de sacrifici, indispensabels per batter il grev cumbat e de surventscher las difficultads inevitablas ch' il manteniment e la cultivaziun de nossa viarva pretenda de mintga Romontsch. Mo cura ch' ei setracta della veta u mort dil lungatg mumma, ei negin sacrifici memia gronds. Perquei Sutsilvans, sedestadei e salvei vossa ierta, e vus auters Romontschs purschei il maun a vos confrars sper las rivas dil Rein **per spíndrar il Grischun central**

* * *

Per cumplesar questa descripcziun della situaziun lingüistica dil Grischun central, aschunschein nus aunc in cuort rapport concernent l'instrucziun romontscha el Plaun.

Sco l'entira Sutselva, aschia secatta oz era il Plaun en ina situaziun ordvart critica arisguard il romontsch. La scola, dapi decennis quasi exclusivamein tudestga, la spontana immigraziun de Grischuns e Svizzers tudestgs principalmein en connex cun la fabrica de Domat, maridaglias linguisticamein mischedadas, traffic e commerci ed auncallura dapi entgins onns scolettas tudestgas, promovan e precipiteschan la germanisaziun dellas duas grondas vischnauncas romontschas: Domat e Razén che valevan entochen dacheu per duas fermas dustonzas della Sutselva. Aschia ei era il Plaun arrivaus al spartavias e sto se-decider u per l'offensiva u per la capitulaziun totala. L'emprema condiziun ei che la scola midi sia turpegiusa posizion en-viers il lungatg dil pievel e sedecidi per la sulet gesta devisa: romontsch e tudestg, pertgei **mo ina detscharta e sistematica**

instrucziun romontscha sa aunc salvar il romontsch el Plaun.

Per contonscher quest emprem intent havein nus fatg, cun consentiment e per incumbensa della Ligia Romontscha, in davos sforz empruond de perschuader ils scolasts ed ils cussegls de scola de Domat e Razén per l' instrucziun romontscha. Quei ei daventau entras referats e cuors specials per scolasts el decuors digl onn 1945/46. Igl emprem resultat de queste sforzs consista en quei, che ils cussegls de scola ed ils scolasts ton a Domat sco a Razén ein sedeclarai d'accord de cultivar sistematicamein il romontsch en scola e quei dall' emprema entochen la davosa classa tenor in plan d' instrucziun special. L' experienza fatga cun l' instrucziun dil lungatg de scartira sursilvan ellas scolas dil Plaun muossa, ch' ella ei pusseivla, sch' ins vul e lavura seriusamein. Sinaquei che l' instrucziun romontscha ellas scolas dil Plaun porti il success spetgau eis ei absolutamein necessari ch' ella vegni cumpartgida cul pli grond quitau e che las scolettes seigien romontschas, quellacanun vegn era questa emprova ad esser ina speculaziun fallida. Ultra de quei dependa l' execuziun dil program abstrahau della premura dils scolasts e digl interess della populaziun, digl agid finanzial per ils mieds d' instrucziun sco era dil susteniment moral e professional. Caveant consules!

*

Igl ei gest e dueivel, ch' ins seregordi alla fin de questa lavuretta, dedicada alla diaspora romontscha, aunc d' in missionari dil romontsch en Sutselva. Igl ei quei Peter Gees, scolast ad Almen. En relaziuns ordvart grevas, ei scolast Gees se-spruaus de dar a ses scolarets, per quater tschunavels tudestgai, las enconuschiantschas elementaras dil lungatg romontsch. El ha auncallura publicau in «Cudischet per las scolas dil Grischun central» (1938) che duei preparar las scolas della Sutselva per il diever della grammatica de S. M. Nay. Era scolast Gees metra laud e renconuschiantscha per sia gronda lavur e sontga premura.